

- исповедания за 1879 г. – СПб., 1881.
10. ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. VI. – № 3892.
 11. ПСЗРИ. – Собр. 3. – Т. IV. – № 2401.
 12. Центральный державный историчный архив. – Ф. 711. – Оп. 3. – Спр. 2302.
 13. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1903. – № 22.
 14. Циркуляр по духовно-учебному ведомству. – 1909 – 1910. – № 25.

О. В. Чорний

ПОШИРЕННЯ ЗНАТЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНИМИ УСТАНОВАМИ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТУ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В умовах реформування вітчизняної освітньої галузі вивчення і використання історичного досвіду розвитку освіти має непересічне значення. Зокрема деякі проблеми, що виникають під час реалізації реформаторських задумів на регіональному рівні можна розв'язати, використовуючи надбання земської освіти. Виходячи з цього, аналіз діяльності культурно-освітніх установ, форм та методів популяризації різного роду знань, підвищення загального рівня культури населення в межах окремо взятого регіону має важливе наукове та практичне значення. Крім того, актуальність дослідження посилюється ще й тим, що окреслена проблема не знайшла відображення у науковій літературі. Метою пропонованої статті є аналіз діяльності культурно-освітніх установ Олександрійського повіту щодо поширення знань серед дорослого населення цього регіону.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Олександрійський повіт був одним з найбільших в Херсонській губернії. Його територія охоплювала 446 населених пунктів, серед яких було 1 заштатне місто, 10 містечок, 378 сіл, всі інші – склали слободи і хутори. Найбільшими населеними пунктами були Олександрія, Нова Прага, Новий Стародуб, Єлисаветградка, Красносілля, Вершино-Кам'янка, Цибулів, Губівка, Аджамка [1, 54–55].

На початок 1913 р. мережа земських навчальних закладів краю нараховувала 137 однокласних і 18 двокласних шкіл на 446 населених пунктів. Лідерами серед сіл за кількістю навчальних закладів були Новий Стародуб (5 шкіл), Красносілля (4 школи), Аджамка (3 школи) [2, 34–54]. У межах повіту основними осередками поширення знань серед дітей шкільного віку були однокласні та двокласні земські школи.

У середньому слухачі закінчували школу у віці 10–15 років. Дослідження земської статистики показують, що значна кількість дітей після закінчення школи, не маючи можливості читати і писати щодня, згодом частково, а то й повністю забували вивчене й знову ставали неграмотними [3, 80]. До того ж не всі сільські діти мали змогу сидіти за партами впродовж навчального року. Значною проблемою залишалася і неграмотність дорослого населення, деякі селяни навіть не могли самостійно написати власне прізвище. Куди більшою була проблема обмеженого світогляду, а звідси – тривале неприйняття нового, маловідомого і т.д. Тому дедалі актуальнішим ставало питання позашкільної освіти, спрямованої на масове поширення елементарних знань. Членам повітового земства покращення ситуації вбачалося в організації мережі бібліотек. Саме вони мали стати своєрідними центрами поширення знань для дорослих, де б активно проводилися уроки лікнепу, народні читання, виставки та показ кінематографа, що сприяло б швидшому освоєнню селян в умовах нових економічних реалій.

Бібліотеки в селах Олександрійського повіту було вирішено відкривати 1884 р. при земських школах [4, 2]. Офіційно вони стали називатися бібліотеками-читальнями. Відомо, що вже впродовж 80 – 90-х рр. ХІХ ст. бібліотеки було облаштовано у Красносіллі, Кам'янопотоцькому, Михайлівці, Павлиші, Губівці, Диківці, Федварі (Підлісному), Стецівці та Новгородці. Всього на 1901 р. у них нараховувалося 9 488 книг [6, 215–216]. Крім того, кожна читальня отримувала періодичні видання “Читальня народної школи”, “Детский отдых”, “Свет”, “Юг”, а також “Народное здравие” [6, 216].

На початку ХХ ст. мережа бібліотек у повіті розширилася. Зокрема, нові бібліотеки-читальні були відкриті в Інгуло-Кам'янці, Аджамці [5, 25], Верблюжці, Петровому [2, 9], Протопопівці й Табурищі [7, 95]. Таким чином, напередодні Першої світової війни в селах Олександрійського повіту діяли 15 бібліотек. Як правило, їхні фонди охоплювали книги з історії, географії, природознавства, основ сільськогосподарського виробництва й протисловності, книги релігійного змісту та художню літературу, яку тоді називали белетристикою [2, 9]. Разом із тим, усі вони щороку отримували газети й журнали – “Свет” (з додатком романів), “Сельский вестник”, “Русское чтение”, “Вокруг света”, “Природа и люди”, “Родина”, “Русский паломник”, “Нева”, “Хлібороб”, “Хуторянин” [7, 95] та “Новороссийский край” [5, 25].

Роботу сільської читальні з видачі книг впродовж року можемо розглянути на прикладі красносільської бібліотеки, що почала працювати першою в повіті 1886 р. На початку ХХ ст. читальня у с. Красносіллі працювала від 302 до 333 днів на рік [5, 25; 2, 9], при цьому її відвідувало від 1 280 до 2 339 осіб [2, 9; 5, 25]. На цей час у селі проживали 8 тис. чоловік [7, 151]. З огляду на це, відсоток грамотних селян не був низьким. Така ж статистика характерна й для інших сільських населених пунктів краю.

За задумом повітового земства, бібліотеки на селі мали серйозно займатися просвітницькою роботою. Вони влаштовували на базі земських шкіл народні читання та вечірні заняття – своєрідні уроки для дорослих, що проводилися для бажаючих у вихідні та святкові дні. Відомо, що наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. культурно-просвітницькі заходи регулярно влаштовувалися бібліотеками у Голоківці, Зибкому, Новосавицькому, Цибулевому, Березівці, Богоявленському, Боковому, Братолюбівці, Вершаці, Гурівці, Дубовому, Кам'янопотоцькому, Косівці, Куколівці, Первозванівці, Сентовому, Спасовому, Стецівці, Суботцях, Бережинці, Варварівці, Диківці, Новій Празі, Новоскалевому, Таловій Балці та Чечелівці. Всього у 27 однокласних школах повіту [2, 6–7].

Наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХІХ ст. бібліотечні установи на селі активно допомагали проводити т.зв. читання при “волшебном фонаре с туманными картинками”, на яких до уваги слухачів пропонувалися лекції, що супроводжувалися ілюстраціями, за допомогою спеціального лампового проектора, в який вставлялися малюнки на склі або папері для демонстрації їх на стіні чи спеціально облаштованій білій завісі. Варто зазначити, що на той час Російська імперія включала 360 повітів, на які поширювалося “Положение о земских учреждениях” і лише в 10 – 15 з них регулярно проводилися читання для сільського населення з метою поширення знань. Читання ж з допомогою “волшебного фонаря с туманными картинками” у цей період відбувалися лише у Петергофському, Московському та Олександрійському повітах [4, 1].

Вперше “волшебный фонарь с туманными картинками” для читання у школах Олександрійського повіту або бібліотеках при них був допущений у січні 1889 р. [4, 7]. Як правило, вони відбувалися у святкові та недільні

дні. Слухати пропоновані теми могли всі охочі. Це були своєрідні уроки для дорослих, які коментували двоє досвідчених педагогів. Впродовж 1889 р. читання були проведені в 47 школах у 45 селах повіту [4, 8].

Тематика для читання з “фонарем” була доволі широкою і, як правило, передбачала нести селянам знання з історії, географії, астрономії, релігії, основ ефективного ведення сільського господарства і т.д. Читання були на такі теми: “Ветхий Завет”, “Новый Завет”, “Святая земля”, “Повествование о Святых Кирилле и Мефодии”, “Житие святых”, “Начало Руси”, “Нашествие татар”, “Из времен покорения Сибири”, “О смутном времени на Руси”, “Царствование Михаила Федоровича”, “Царствование Алексея Михайловича”, “О Петре Великом”, “О преемниках Петра”, “Отечественная война 1812 года”, “Рассказы о Севастопольцах”, “25-летие царствования императора Александра II”, “Коронование императора Александра III”, “Крушение императорского поезда 17 ноября 1888 года”, “Об устройстве человеческого тела”, “О насекомых вредных для полей и лесов”, “География”, “Астрономия” [4, 16] “От чего происходит снег и дождь”, “О том какого вида Земля и как она велика” і т.д. [4, 61 – 71].

З 1889 р. читання в селах Олександрійського повіту проводилися щороку, як правило, у січні, лютому, листопаді та грудні. Вони користувалися шаленою популярністю. Для прикладу, лише за чотири дні січня 1895 р. у Красносіллі їх відвідали 787 чоловіків і 192 жінки [4, 74]. Іноді число відвідувачів читань було ще більшим, але, попри таку популярність, читання дуже часто сприймалися населенням як щось надзвичайне і містичне. Ось як про це говорить сучасник: “Слово “волшебный” – магическое для тёмного деревенского люда. Нашлись такие, которые после первого чтения с туманными картинками, боялись прийти на второе чтение, мотивируя тем, что в фонаре сидит чёрт; другие говорили, что всё это волшебство, а на волшебство смотреть или присутствовать при нём – грешно, и выражали свое удивление присутствию местного священника...” [4, 21].

Про те, як відбувалися перші читання з ліхтарем у селах повіту, маємо витяг зі звіту директора Красносілської школи Антона Олександровича Усачова від 12 грудня 1889 р. Ось як він про це розповідає. “13 февраля 1889 г. получен был мною волшебный фонарь с картинками и двумя чтениями, а 14 – 18 числа были устроены чтения. Первые чтения были специально для детей 14 февраля на котором присутствовали ученики земской и церковно-приходской школ, а также неучащиеся дети, всего 150 человек. Оно детям очень понравилось и от них нельзя было отбиться во время следующих чтений. Остальные чтения были для взрослых. Слушателями были пожилые и молодые люди... На каждом чтении присутствовало до 200 человек, но больше, чем могло слушать чтения уходило домой, потому что войти ещё хоть одному человеку не было никакой возможности. Давка и духота каждый раз была невыносимая; от громадного скопления углекислоты лампа в фонаре тухла, потому приходилось продолжать чтения при открытых дверях.

Фонарь был получен с двумя чтениями “Начало Руси” и “Владимир Святой”, “Нашествие татар” и “Михаил Тверской”. Народу очень понравились как чтения, так и картинки. Мало того: не одна сотня крестьян-слушателей теперь может рассказать, кто были наши предки, о религии славян, откуда взялась религия, при ком и где крестили славян и прочее. Из второй книги “Татарская неволя” они могут сказать в общих чертах какое несчастье тяготило Русь более 200 лет. Многие говорили, что нужно сложиться и возвратить земству деньги, а фонарь оставить за собой. 29 февраля фонарь

был отправлен в Иванковцы, но и после того толпа валила к школе, думая увидеть и услышать то, о чем так много и хорошо говорят в селе.

Прочтя первую книжку, я спрашивал слушателей, не утомительно-ли для них, на что мне отвечали, что такое чтение готовы слушать хоть всю ночь. Получив такой ответ, после пятиминутного отдыха, я продолжил чтение. Слушатели мои даже высказывались, что если-бы устраивать чтения и без фонаря, то они всегда с великою охотою приходили бы слушать. Из наблюдений своих вывод могу сделать такой: результаты чтений получились самые удовлетворительные, даже хорошие; чтения и картинки народу нравятся” [4, 40 – 41]. Як бачимо, читання були досить корисними у плані поширення елементарних знань серед дорослого населення повіту й користувалися неабиякою популярністю серед селян.

Впродовж 1889 – 1892 рр. читання “при волшебном фонаре с туманными картинками” регулярно проводилися в Аджамці, Андрусівці, Богоблагодатному, Братолобівці, Богоявленському, Боковому, Високих Байраках, Верблужці, Вершино-Кам’янці, Варварівці, Губівці, Григоро-Денисівці, Григорівці, Гурівці, Диківці, Дмитрівці, Єлисаветградці, Звенигородці, Іванківцях, Інгуло-Кам’янці, Кам’янопотоцькому, Красносіллі, Калантаєвому, Митрофанівці, Новому Стародубі, Новогригорівці, Новгородківці, Новій Празі, Миколаївці, Онуфріївці, Орловій Балці, Піщаному Броді, Петровому, Покровському, Павлиші, Спасівці, Стецівці, Субботнях, Тарашанці, Таловій Балці, Цибулевому, Чечелівці та Шамівці. У більшості названих сіл читання відбувалися двічі на рік, а в деяких і тричі [4, 25 – 61]. Впродовж 1894 – 1895 рр. у 47 навчальних закладах повіту було проведено 148 читань, які охопили 21 269 чоловіків і 6 469 жінок, з них 18 028 – люди старшого віку [4, 75 – 77].

Не залишалися земські школи й бібліотеки остронь і під час показу в селах кінофільмів. 1914 р. села Олександрійського повіту вперше побачили кінематограф. Зусиллями земства для сіл повіту було придбано пересувний кіноапарат, з підібраними для показу кіноплівками. Оскільки в той час кінематограф був німим, то бібліотека-читальня щоразу підбирала текст стосовно фільму, який виголошувався кимось із учителів або бібліотекарів під час його перегляду селянами, аби для них було більш-менш зрозуміло, що відбувається на екрані. Глядачам пропонувалися фільми “Пётр Великий”, “Ермак – покоритель Сибири”, “Торжество 300-летия дома Романовых”, “На крайнем Севере”, “Водопад Иатра”, “Жители поднебесья”, “На Волге”, “Типы России”, “Живописная Россия”, “Слоны Индии”, “В Дании”, “Прокатка железнодорожных рельс”, а також невеликі ролики комічного змісту [5, 95 – 96]. За словами директора школи, “выбор картин происходил с таким расчётом, чтобы избежать грубой пошлости и чтобы смех толпы был здоровым, а не придурковатым” [5, 95]. Найбільшою популярністю серед селян користувалися історичні фільми та коментарі до них.

Підсумовуючи зазначимо, що в селах Олександрійського повіту земські школи й бібліотеки читальні при них наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравали роль провідних культурно-освітніх осередків, діяльність яких спрямовувалася не лише на організацію дозвілля освіченої частини сільського населення, а й на поширення знань серед малограмотних і неписьменних селян.

1. Александрійский уезд // Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1863. – Т. 1.
2. Народное образование в Александрійском уезде за 1912 г. – Александрія, 1913.
3. Трутовский В. Современное земство. – Пг., 1915.

4. Борисов Н.И. Волшебный фонарь в народной школе (По данным Александрийского уездного земства за 1889 – 1895 гг.). – Херсон, 1896.
5. Александрийское уездное земское собрание XLVI очередной сессии 1910 г. – Александрия, 1910.
6. Александрийское уездное земство. Сборник за 1903 год. – Александрия, 1903.
7. Александрийское уездное собрание. Доклады управы, журналы заседаний, протоколы сметно-ревизионных комиссии. – Александрия, 1914.

О. А. Іваненко

ЗАКОРДОННІ ВІДРЯДЖЕННЯ ВЧЕНИХ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА У 1890-х рр.

З погляду осмислення сутності української культури в контексті загальноєвропейського цивілізаційного поступу XIX ст. вагоме значення мають студії з історії міжнародних зв'язків науково-освітніх закладів України. Проблема співпраці Київського університету із зарубіжними культурними установами вже порушувалася в українській історіографії [1]. Водночас глибше осягнути масштаби й значення закордонних наукових відряджень вітчизняних учених 90-х рр. XIX ст. дозволяють джерельні відомості тогочасної періодики й матеріали фонду „Київський університет” Державного архіву міста Києва.

У тісному зв'язку з європейськими культурними центрами розвивалася творча біографія ординарного професора кафедри російської історії Університету Св. Володимира В. Антоновича. 1891 р. він вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння „генерального покровителя всіх російських мандрівників” філолога А. Патері, він отримав можливість ознайомитися з новітніми експонатами празького Народного музею та відвідати приватний музей археолога й члена чеського сейму Е. Бергера. У Празі київський професор спілкувався мовою „німецько-російсько-польсько-рутенською”, й при цьому його всі розуміли, хоча й посміхалися [2, 291]. На запрошення хорватського славіста В. Ягича, він відвідав у Відні засідання сербського товариства „Зоря”, де познайомився з представниками місцевої слов'янської громади – „людьми вельми симпатичними, що високо тримали прапор загальнослов'янський”. У Загребі зустрівся із засновником Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф. Рачкі, а перебуваючи в Пешті, познайомився з російським священиком о. Феофілом Кардасевичем та порозумівся з місцевими професорами-філологами на суміші російської і німецької мов. У Белграді відвідав митрополита Михайла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини й, побувавши на її засіданні, занотував: „Я вперше в житті бачив засідання парламенту” [2, 292 – 294]. Взимку 1893 р. В. Антонович відвідав Рим, побував у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були 1863 р. емігрувати за кордон. 1897 р. учений отримав можливість працювати у Ватиканському архіві, завдяки італійському професору Сальвадоре, котрий під час приватних бесід з ним наголошував на значенні діяльності єзуїтів для „рутенської справи” [3, 5].

Взимку-навесні 1891 р. понадштатний лаборант кафедри зоології Ю. Семенкевич працював на Вілла-Франкській зоологічній станції, заснованій 1886 р. на півдні Франції, під керівництвом професора О. Коротнева, з метою вивчення морських фауни та продовження своїх досліджень кільчастих черв'яків, започаткованих 1889 – 1890 рр. у Севастополі, а також запозичення методів

консервування морських тварин і збирання колекції для зоологічного музею Київського університету [4, 2 – 2зв.].

1891 р. на літній вакаційний час за кордон були відряджені: декан історико-філологічного факультету Т. Флоринський – для етнографічного вивчення Далмації, Істрії, Хорутанії, Крайни та науково-пошукової роботи в архівах Дубровника, Венеції, Рима; ординарний професор кафедри теоретичної фізики М. Шиллер – на з'їзд електрофізиків у Франкфурті-на-Майні; ординарний професор кафедри мінералогії і геології П. Венюков – з метою здійснення геологічного дослідження й відвіданню зарубіжних музеїв та участі, спільно з екстраординарним професором кафедри мінералогії і геології П. Армашевським, у V міжнародному геологічному конгресі в м. Вашингтон; ординарний професор красних мистецтв А. Прахов; заслужений ординарний професор кафедри фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель – для відвіданню зарубіжних фармакологічних і фізіологічних лабораторій; екстраординарний професор кафедри клінічної і теоретичної патології і терапії Є. Афанасьєв – з метою вивчення мінеральних вод; екстраординарний професор анатомії М. Тихомиров; екстраординарний професор кафедри медичної хімії О. Садовень [4, 3 – 59].

1891 р. фізико-математичний факультет Київського університету ухвалив рішення про необхідність командировання за кордон приват-доцента астрономії Р. Фогеля, адже його рівень підготовки до науково-освітньої діяльності й здобуття професорського звання було охарактеризовано як такий, що „не може вважатися закінченим” [5, 1]. Відповідно до укладеної М. Хандриковим інструкції, вивчаючи європейські методики астрофізичних досліджень, Фогель передусім мав зайнятися спектроскопією (спектрометрією) в обсерваторії Colegia Romana під керівництвом професора Такіні, ознайомитися з дослідженнями міланських учених, зайнятися астрофотографією, під керівництвом професора Анрі в паризькій обсерваторії, вивчити новітні прийоми спектрометричних досліджень в обсерваторії Бішофсгейма поблизу Ніцци, ознайомитися з астрофізичними студіями Потсдамської обсерваторії [5, 6 – 6зв.]. З метою реалізації цих завдань Фогель 1892 р. вирушив у закордонну наукову подорож.

У 1893 – 1894 рр. приват-доцент кафедри римського права Л. Казанцев студював рівень теоретичного викладання й організації практичних занять з цієї дисципліни у Франції. Докладно вивчивши навчальні плани Школи права, відвідавши курси лекцій, він передусім відзначив притаманний французькій методиці викладання римського права розгляд окремих правових інститутів у їх історичному розвитку [6, 3]. Вчений вітав уміння французьких правознавців вдало поєднувати теорію з практикою, а також поглиблене вивчення ними римського права, покладеного в основу французького цивільного права. Він наголосив на перевагах в організації навчально-виховного процесу у Франції, порівняно з Російською імперією: „Французький професор, читаючи на тиждень не більше трьох лекцій (щоденно тільки одну), однак встигає (лекції тривають не менше години) викласти докладний курс свого предмету, не напружуючи надмірно і не виснажуючи свої сили, як має нерідко робити російський професор...” [6, 6].

Упродовж 1893 – 1894 рр. лектор англійської мови й приват-доцент кафедри західноєвропейських літератур Є. Анічков удосконалював свою освіту в Лондоні, а 1896 р. вивчав у Західній Європі романо-германську філологію [7, 2, 34]. 1897 р. йому було надано закордонне відрядження, з метою студювання мовознавства в німецьких університетах та виконання магістерської дисертації з історії